

Adalékok a *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum* keletkezéstörténetéhez¹

Nótári Tamás

tudományos főmunkatárs, MTA TK Jogtudományi Intézet
egyetemi docens, Sapientia EMTE Kolozsvári Kar
E-mail: tamasnotari@yahoo.de

Összefoglalás. A bolgárok a 9. század második felében, I. Borisz fejedelem uralkodása alatt vették fel a kereszténységet, a körükben végzett hittérítés alakulása híven tükrözi a Róma és Bizánc között feszülő, korabeli ellentétet. Írásunkban először röviden a történeti háttérrel kívánjuk felvillantani (I.), majd behatóbban szemügyre vesszük azon két, Borisz fejedelemhez intézett, a krisztianizáció tárgyában írott levelet, amelyek a kor két legjelentősebb egyházi személyiségétől, Phótios pátriárkától (II.) és I. Miklós pápától (III.) származnak, végül pedig felvillantjuk az okokat, amelyek révén Bulgária az önálló egyházszervezet kialakítása során Bizánc hatalmi szférájába került (IV.).

Kulcsszavak: középkori jogtörténet, egyházszervezés, hittérítés, *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*

Abstract. Remarks on the background of the a *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*

An outline of the conflict between Pope Nicholas I and Patriarch Photios evolved on Bulgaria's ecclesiastical affiliation will help to understand how the papacy's attention turned towards the Slavonic mission. The Bulgarians assumed Christianity in the second half of the 9th century, during the reign of khan Boris I. The progress of the missionary work carried out among them faithfully reflects the current conflict between Rome and Byzantium. This paper first describes the historical background of the Bulgarian conversion to Christianity (I.), then it focuses on the historical and legal aspects of two most letters written by Photios (II.) and by Pope Nicholas (III.) to the Bulgarian ruler, and finally it outlines the legal process, how an independent archbishopric has been established in Bulgaria (IV.).

Keywords: medieval legal history, organisation of church, missionary work, *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*

1 E tanulmány angol nyelvű változatát lásd: Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies, Vol. 4, No. 1, 2015, 47–63.

I. A történeti háttér

Krum (803–814) és Omurtag (814–831) uralkodása idején a viszonylag kis számú, türk etnikumú, a szláv lakosságot hatalmuk alá hajtó bolgárok a hajdani Moesia, Scythia, Thracia és Macedonia területén telepedtek meg.² A bolgár hódítást túlélő keresztény népesség számaránya nem határozható meg, ugyanakkor, uralmát megszilárdítandó, már Krum is igyekezett a bolgár bojárokkal szemben a kereszténység iránt nyitottabb szlávokra támaszkodni, ami azonban fia, Omurtag idején – mivel a bolgárok attól tartottak, hogy a keresztények a nagy hatalmú, szomszédos Bizánccal túl szorosra fűznék kapcsolataikat – keresztényüldözést s heves ellenreakciót szült. Ennek keretében számos, a Bizánccal határos területeken lakó keresztényt telepítettek át Bulgária északi vidékeire. Borisz fejedelem (852–889) ismét támogatóan lépett fel a kereszténységgel szemben, ezen elhatározását a következő okok motiválhatták: egyrészt a fejedelem iránt lojális klérus révén befolyást gyakorolhatott a lakosságra, s a központosított egyházszervezet a bojárok visszaszorításának fontos eszköze lehetett, másrészt a keresztény vallás lehetőséget látszott nyitni a szlávok és a bolgárok egybeolvasztására, harmadrészt a keresztény uralkodó széles, Borisz által mind Bizánccban, mind pedig a Frank Birodalomban megismert jogköre kétségkívül csábítóan mutatkozhatott a fejedelem számára.³

A bolgár fejedelem – mivel országában a missziós feladatokat természetesen nem a bizánci egyházra kívánta bízni, hiszen ezzel a *basileus* hegemoniáját erősítette volna – 862-ben, Tullnban találkozott Német Lajos keleti-frank uralkodóval, akivel több pontban sikerült megállapodást kötnie: a bolgárok csapatokat bocsátanak a frank király rendelkezésére a morvák ellen, Bulgáriában pedig a frank miszcionáriusok megkezdik térítő tevékenységüket.⁴ A 863/64-ben a bolgárok között pusztító éhínség azonban lehetetlenné tette e tervek megvalósítását, a Bizánc területén végrehajtott bolgár fosztogatásra válaszul a császár, III. Mikhaél (842–867) tengeren és szárazföldön megsemmisítő vereséget mért Bulgáriára, és Borisz fejedelmet feltétel nélküli kapitulációra kényszerítette.⁵ A Bizánc és Bulgária között létrejött békeszerződésben meghatározták, hogy a bolgárok között a térítést hamarosan bizánci miszcionáriusok fogják megkezdni; a krisztianizáció első lépéseként 864-ben Borisz vette fel Bizánccban a kereszténységet – a keresztségben, mivel politikailag jelzésértékűen III. Mikhaél vállalta a keresztapai tisztséget, a Mihály nevet kapta.⁶ Borisz ezt követően eljuttatott Phótios konstantinápolyi pátriárkának⁷ egy levelet, amelyben a hittérítéssel kapcsolatos, meglehetősen gya-

2 Runciman 1930. 1. skk.; Angelov 1980. 84. skk.

3 Dopsch 1987. 322.

4 *Annales Bertiniani* a. 864

5 *Annales Bertiniani* a. 866, *Annales Fuldenses* a. 863; Runciman 1930. 104.

6 Dopsch 1987. 323.

7 Phótios személyéhez és történelmi szerepéhez bővebben lásd Dvornik 1963. 94–107, Dvornik

korlati kérdéseire kívánt választ kapni. Mindenképpen érdemesnek tűnik Phótios említett, 864 végén vagy 865 elején írott és I. Borisz fejedelemnek elküldött⁸ levelének⁹ tartalmát vázaltszerűen áttekinteni, amiből világosan kiderül, hogy a nagy műveltségű pátriárka magas teológiai színvonalon írott válaszlevele miért nem adott a bolgárokat érintő kérdésekre kielégítő feleletet, s hogy ezen irány-mutatás feletti elégedetlenségétől sarkallva Borisz a pápához fordult, a keresztény vallással és hitélettel kapcsolatos problémáival Rómától várva segítséget.¹⁰ A bolgár követségnek a pápához intézett kérdései elvesztek, a pápa válaszlevele, a *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*,¹¹ vagyis I. Miklós pápa¹² 866 novemberében íródott levele azonban teljes egészében ránk maradt. A kérdéseket a válaszok alapján kísérelhetjük meg rekonstruálni.

II. Phótios pátriárka levele

Phótios levele száztizennégy *caputra* tagolódik, tartalmát tekintve pedig két fő egységre, egy dogmatikai¹³ és egy politikai-didaktikai¹⁴ részre osztható.¹⁵ A levél elején a pátriárka elsőként kifejti, hogy a kereszténység mennyivel magasabb szinten áll, mint a pogányság, s a keresztény tanítás lényegét bemutatandó, idézi a nikaiai és a konstantinápolyi hitvallást, majd rövid áttekintést ad a hét egyetemes zsinat történetéről.¹⁶ E történeti exkurzus során elfelejteni látszik, hogy levelének címezettje a frissen keresztény hitre tért fejedelem, akit nagy valószínűséggel nem csupán nem érdekelnek a bizánci teológusok szubtilis dogmatikai okfejtései, amelyeket feltehetően nem is képes felfogni, hanem ezekre a számára adott politikai szituációban semmi szüksége sincsen.¹⁷ A levél ezen részében a pátriárka nem mulasztja el nyomatékosan inteni az uralkodót, hogy maradjon hű azon döntéséhez, amellyel maga és népe keresztény hitre térését, illetve térítését elhatározta,¹⁸ valamint óvja attól, hogy teret engedjen az eretnek elhajlásoknak,

1948.

8 A levél datálásához bővebben lásd Dvornik 1926. 190.

9 Photios, *epist.* 8. Valettas 1864. 200–248.

10 Dvornik 1964. 121. skk.; Ostrogorsky 2001. 112. skk.; Monge Allen 2010. 118. skk.; Heiser 1979; Szöllösi 2014. 48. skk.; 55. skk.

11 Mérvadó szövegkiadásai – Perels, E. (ed.): *MGH Epistolae Karolini aevi, IV/VI.* Berolini 1925. 568–600; Migne, J. P. (ed.): *Patrologia Latina, 119.* Paris, 1852. 978C–1015B; *Fontes Historiae Bulgaricae, VII. Fontes Latini Historiae Bulgaricae, II.* Serdicae, 1960. 65–125; *Magnae Moraviae Fontes Historici, IV.* Brno, 1971. 42–107.

12 I. Miklós pápáról bővebben lásd Norwood 1946. 271–285.

13 Photios, *epist.* 8, 1–22.

14 Photios, *epist.* 8, 23–114.

15 Dujčev 1971. 108.

16 Bury 1912. 338.

17 Hergenröther 1867. 601.

18 Photios, *epist.* 8, 19.

és felhívja a figyelmét azon veszélyekre, amelyek azzal járnának, ha mégis vissza akarna térni ősei hitére. Uralkodói példaképül, miként ez a középkor neofita királyai esetében szokás volt, Nagy Konstantin császárt állítja Borisz elé, és figyelmezteti arra is, hogy állhatatos ragaszkodása a bizánci egyház felé irányuljon, s ne tegyen lépéseket a római kereszténység felé, amelyet a pátriárka minden esetben némi gyanakvó távolságtartással emleget.¹⁹

A levél második része – amelyet nyugodtan nevezhetünk didaktikus, tanító jellegű résznek – általános jellegű iránymutatást tartalmaz Borisz és népe számára a követendő keresztény tanítás gyakorlatára vonatkozóan,²⁰ jórészt híjával van ugyan az eredetiségnek, ám bőségesen merít a bizánci irodalomban oly gazdag fejedelmi tükror műfaja jelentősebb képviselőinek munkáiból.²¹ E sajátos *Fürs-ten-spiegel* megírása során Phótios kétségkívül használta az ó- és újszövetségi forrásokat és idézett bizonyos egyházi szerzőket, ám nem csekélyebb mértékben felfedezhető a klasszikus görög irodalom segítségül hívása, különös tekintettel két, Isokratésnek tulajdonított (*ad Demonicum*, *ad Nicoclea*) beszédre.²² A pátriárka ezen fejtegetéseiben közös nevezőre hozza a klasszikus bölcsélet és a keresztény moralitás tanítását, ezáltal mindkét oldalról alátámasztva az újonnan megtért uralkodónak és népének szóló intelmeit.²³ A fejedelem személyes életvitelére vonatkozó iránymutatásainak²⁴ alapjává az isteni és a felebaráti szeretet evangéliumi parancsát²⁵ teszi,²⁶ és közvetlenül ennek kapcsán felhívja a címzett figyelmét a *kalokagathia* arisztotelészi²⁷ eszméjére. Két fejezetben is hangsúlyozza az imádság fontosságát,²⁸ és külön kiemeli, hogy az uralkodó elsőrendű kötelessége a templomépítés.²⁹ A klasszikus bölcsélet által is bevett toposzokat ismételi meg, miszerint az uralkodónak ügyelnie kell viselkedésére³⁰ és beszédmódjára,³¹ kerülnie kell a felesleges nevetgélést,³² az obszcenitást,³³ a cáromkodást és a rágalmazó beszédet,³⁴ valamint nagy gondosságot kell tanúsítania barátainak megválasztásában.³⁵ Az uralkodónak, bármit is tegyen, előtte jól meg kell fontolnia

19 Dujčev 1971. 110.

20 Hergenröther 1867. 602.

21 E műfajhoz bővebben lásd Krumbacher 1897. 456–457; 463–464; 491; Emminger 1906.

22 E két beszédhez bővebben lásd Emminger 1913.

23 Dujčev 1971. 111.

24 E fejezetek tartalmát a továbbiakban Dujčev (1971. 111.) rendszerét követve kívánjuk áttekinteni.

25 Matth. 22, 38–40.

26 Photios, *epist.* 8, 23.

27 Aristot. *EN* 5, 1, 16.

28 Photios, *epist.* 8, 25–26.

29 Photios, *epist.* 8, 27.

30 Photios, *epist.* 8, 30.

31 Photios, *epist.* 8, 31.

32 Photios, *epist.* 8, 32.

33 Photios, *epist.* 8, 33.

34 Photios, *epist.* 8, 35.

35 Photios, *epist.* 8, 36–37; Dujčev 1971. 112.

minden cselekedetét,³⁶ szükség esetén pedig meg kell hallgatnia és kell fogadnia tanácsadóinak véleményét.³⁷ A pátriárka nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a keresztény uralkodónak kerülnie kell a gyűlölködést, ami igen súlyos bűnnek számít,³⁸ valamint a csalást, még ellenségeivel szemben is,³⁹ igyekeznie kell betartani ígéreteit,⁴⁰ indulatait, és haragját pedig féken kell tartania.⁴¹ Mértékletességre inti a fejedelmet a szerelem dolgaiban⁴² és az italozásban.⁴³ Tanácsolja, hogy tartsa magát távol a szemérmetlen és kicsapongó szórakozásoktól,⁴⁴ és arra buzdítja, hogy minden jóért és sikerért egyedül Istennek adjon hálát,⁴⁵ igyekezzenek természet adta tehetségét alattvalóinak és felebarátainak javára fordítani,⁴⁶ s hogy ne akarjon mások felett ítélni.⁴⁷

Phótios intelmeinek másik része az uralkodói jogok gyakorlására vonatkozik, s ennek során a pátriárka megkísérli felvázolni az ideális uralkodó képmását, amely a keresztény és a klasszikus pogány eszmeiség sajátságos vegyülékéből áll elő. Borisznak nem csupán saját életét kell a kereszténység szellemében élnie, hanem mint szuverénnek elsődleges feladata az is, hogy alattvalói lelki üdvére is gondot viseljen,⁴⁸ s az alattvalók hitbéli gyarapodása az uralkodó saját erényének is fokmérőjéül és bizonyítékául szolgál.⁴⁹ A pátriárka által ábrázolt modell megvalósítása kiváló segítséget nyújthatott a közelmúltban megtért országban egy, a bizánci *theokrátiát* mintázó, az állam és az egyház szoros egymásba fonódásán alapuló államszervezet létrehozásához, Phótios ugyanakkor határozottan megvonta azon határt, amelyen túl az uralkodónak mint a világi hatalom letéteményesének nem lehetett beleszólása az egyház belső ügyeibe.⁵⁰ Minden kétséget kizáróan leszögezi a levél, hogy kizárólag az állam és egyház összehangolt fellépése és együttműködése képes megteremteni a keresztény nép egységét, *homonoíját*.⁵¹ Az uralkodó kötelessége, hogy méltó elégtételt és igazságot szolgáltatson azoknak, akik jogtalanságot szenvedtek,⁵² határozottan és keményen kell eljárnia azokkal szemben, akik a közösségnek okoztak kárt, a saját személyét sértők

36 Photios, *epist.* 8, 29; 48.

37 Photios, *epist.* 8, 49.

38 Photios, *epist.* 8, 51–52.

39 Photios, *epist.* 8, 71; 89.

40 Photios, *epist.* 8, 76–77.

41 Photios, *epist.* 8, 84–87.

42 Photios, *epist.* 8, 91–94.

43 Photios, *epist.* 8, 95.

44 Photios, *epist.* 8, 100–101.

45 Photios, *epist.* 8, 113.

46 Photios, *epist.* 8, 66.

47 Photios, *epist.* 8, 68; Dujčev 1971. 113.

48 Photios, *epist.* 8, 19.

49 Photios, *epist.* 8, 90; Isocr. *Nic.* 9.

50 Photios, *epist.* 8, 28.

51 Photios, *epist.* 8, 27; Dujčev 1971. 113.

52 Photios, *epist.* 8, 34.

íránt viszont elnézőnek és irgalmasnak illik lennie.⁵³ Az országban szigorú törvényeknek kell érvényben lenniük, az alattvalókat azonban a humanitás elveinek megfelelően kell vezetni,⁵⁴ a törvények betartását nem büntetéssel, hanem pusztán a szankcióval való fenyegetéssel, vagyis a büntethetőség tudatosításával kell kikényszeríteni.⁵⁵ A túlzott szigor mindenképpen kerülendő, az uralkodónak azon kell igyekeznie, hogy megnyerje alattvalói jóindulatát, hiszen az ezen alapuló kormányzat jóval biztosabb talajon áll, mint az, amely csak megfélemlítéssel kíván engedelmességet kicsikarni a néptől.⁵⁶ A jogszolgáltatással foglalkozó eszmefuttatással összefüggésben a levél szerzője röviden felvázolja a jó bíró attribútumait,⁵⁷ és arra buzdítja Boriszt, hogy maga is igyekezzék ezeknek birtokába jutni.⁵⁸ A továbbiakban néhány reálpolitikai tanácsot ad az uralkodónak, miszerint ne szűnjön meg állandó fegyveres készültségben lenni, hiszen ha ezt elmulasztaná, számos gond és kellemetlen meglepetés érhetné.⁵⁹ A belvillongásokat és felkeléseket szigorúan el kell fojtani, mivel ezek győzelme a pogányságba való visszahullással és az állam megszűnésével fenyegetnének,⁶⁰ erre az esetre vonatkozó konkrét tanácsot azonban a pátriárka levele nem tartalmaz, ami valószínűsíteni enged, hogy a levél röviddel a Bulgáriában ténylegesen lezajlott pogánylázadás előtt íródott, hiszen joggal feltételezhetnénk, hogy ellenkező esetben iránymutatásai e tárgykörben nem maradnának a pusztá általánosság szintjén.⁶¹ A belső ellenségeskedést és pártoskodást szító erőket egységbe kell kovácsolni, és az esetleges külső ellenségek ellen kell fordítani.⁶²

III. Miklós pápa levele

A pátriárka levelét áttekintve megállapíthatjuk, hogy intelmei és iránymutatásai egyrészt túlságosan mélyreható, és éppen ezért a dogmatikában járatlan Borisz számára értelmetlen és érthetetlen kérdéseket érintenek, másrészt azonban, ami a mindennapi hitélet területét illeti, túlontúl az általánosságok, a klasszikus és keresztény fejedelmi tükrökből átvett toposzok szintjén mozognak, tehát nem bírnak az országot krisztianizálni szándékozó uralkodó számára gyakorlati haszonnal. Nem csoda tehát, hogy megtérése után egy évvel, 866 augusztusában elküldte kö-

53 Photios, *epist.* 8, 38.

54 Photios, *epist.* 8, 42.

55 Photios, *epist.* 8, 43.

56 Photios, *epist.* 8, 41.

57 Photios, *epist.* 8, 54.

58 Photios, *epist.* 8, 59.

59 Photios, *epist.* 8, 104.

60 Photios, *epist.* 8, 62.

61 Dujcev 1971. 115.

62 Photios, *epist.* 8, 62.

veteit, rokonát, Petrust, valamint két bojárt, Iohannest és Martinust⁶³ I. Miklós pápához (858–867), akik a pápának és a római templomoknak gazdag ajándékokkal megrakodva – ezek között voltak találhatók azon fegyverek is, amelyekkel Borisz a közelmúlt pogánylázadását leverte – meg is érkeztek Rómába. Ezzel egyidejűleg Borisz ismét levélben fordult Német Lajoshoz, akivel tudatta, hogy – miután népét a keresztény hitre térítette – szövetségesi viszonyt szeretne vele fenntartani, s egyházi könyveket és a liturgiához szükséges eszközöket kért tőle.⁶⁴ A követséget, amely a pápának egy nem csupán az igaz hittételekre, hanem a mindennapi keresztény élet legelemibb kérdéseire is választ és iránymutatást kérő levelet nyújtottak át, I. Miklós nagy örömmel fogadta, hiszen bizonytságot látott arra, hogy a Phótios által küldött levél nem oldotta meg a fejedelem kérdéseit és nem oszlatta el kételyeit, és ezért kíván most az uralkodó a római egyházhoz közeledni.

A *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*, vagyis I. Miklós pápa 866 őszi íródott levele teljes egészében ránk maradt, viszont a bolgárok által feltett kérdések, a *consulta* mára elvesztek, ezek számára, eredeti formájára és rendszerére tehát csak a pápai válaszokból következtethetünk.

Mivel Miklós pápa levele a válaszokat százhat fejezetre osztja, ezért hajlamosak voltak – talán némiképp elhamarkodottan – azt feltételezni, hogy a bolgárok levele is ugyanennyi kérdésből állott.⁶⁵ További figyelmet érdemel a kérdések nyelve, hiszen nem zárhatjuk ki, hogy az uralkodó görög nyelven küldte el kérdéseit a pápának, aki természetesen jártas volt ebben az idiómában is, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a levél hivatalos fordítása Anasthasius Bibliothecarius munkája volt, akinek fordítói tehetségéről és az eredeti szöveghez messzemenően ragaszkodó, igen precíz fordítói technikájáról számos utalás maradt ránk.⁶⁶ Ezek alapján elfogadhatjuk a kérdéseknek (*consulta*) a válaszok (*responsa*) alapján Dujčev⁶⁷ által rekonstruált rendszerét, amely száztizennégy kérdést számlál, melyekre a pápa százhat fejezetben foglalta össze válaszait. A válaszok nélkülöznek ugyan mindenfajta rendszert, azonban szinte biztosra vehető, hogy ezt nem a pápának kell felrónunk, ő nagy valószínűséggel csupán követte a kérdések sorrendjét, és válaszait is annak megfelelően adta meg – az általa végrehajtott módosítás legfeljebb abban érhető tetten, hogy több, egymás után következő és tartalmilag is koherensnek ítélt kérdésre egyetlen fejezetben felelt.⁶⁸ Ugyanakkor ha ugyanazon tárgyra két vagy több kérdés is vonatkozott, és a kérdések a levélben szétszórva helyezkedtek el, a pápa megtartotta az eredeti sorrendet, és a vonatkozó helyen csupán visszautalt a már tárgyalt kérdésre.⁶⁹ A kérdések (*consulta*) eredeti sorrendjének megtartását

63 A követek nevét VIII. János két levele említi – *Iohannis VIII. papae epist.* 67; 192.

64 Dümmler 1887–1888. 188.

65 Dümmler 1887–1888. 190.

66 Perels 1925. 191; 240; 487; 488.

67 Dujčev 1965. 129.

68 Vö. *Responsa* 7; 51; 63; 69; 98.

69 Vö. *Responsa* 36; 39; 45; 47; 63; 100.

valószínűsítik a válaszokban olvasható *in prima quaestionum vestrarum fronte, praeterea, porro dicitis* és *postremo* kifejezések is.⁷⁰

A *consulta* sorrendjének megállapítása után megkísérélhetjük a kérdések tematikai rendszerezését. Számos kérdés vonatkozik természetesen a keresztény vallásra, ennek mindennapi gyakorlatára, a pogány szokásoknak a kereszténységbe integrálhatóságára, a jogrendre és az egyházszervezetre.⁷¹ E tárgykörben a dokumentum legsarkalatosabb meghatározása, hogy az uralkodó legfőbb célja a hit egységének megőrzése országában.⁷² Megkérdezik, hogy miképpen kell viselniük a keresztet, valamint hogy megcsókolhatják-e azt,⁷³ hogy a templomot felkeresve kötelező-e áldozni,⁷⁴ hogy a hamis papok által megkereszteltek kereszténynek tekintendők-e, avagy újból meg kell-e őket keresztelni,⁷⁵ hogy a hamis papok esetlegesen túlságosan szigorú megbüntetése miatt bűnbánatot kell-e tartaniuk,⁷⁶ hogy az uralkodó ellen fellázadt alattvalók kemény megbüntetése bűnnek tekintendő-e – tudniillik az uralkodó ellen fellázadva ötvenkét pogány előkelő a pogányság eszméit tűzte zászlajára, Borisz pedig a lázadókat írmagostul kiirtatta⁷⁷ –, hogy mit kell tenni azokkal, akik elutasítják a kereszténységet és megátalkodnak a pogányságban.⁷⁸

A vallásgyakorlatot érintik a következő kérdések. Mi a teendő akkor, ha a katonai táborban nem tudják az imádságot teljesen elvégezni?⁷⁹ Az asztalnál ülve, ha nincsen jelen pap vagy diakónus, szabad-e keresztet vetniük, és utána megkezdeni az étkezést?⁸⁰ Valóban olyan nagy bűn-e, mint ahogy a görögök állítják, ha a templomban valaki nem a mellén összekulcsolt kézzel imádkozik?⁸¹ Tilos-e, szintén a görög tanítás szerint, felővezetetlenül áldozáshoz járulni?⁸² Szárazság idején szabad-e esőért imádkozni és böjtöt tartani?⁸³ Ténylegesen bűnnek számít-e, amint azt a görögök állítják, ha egy eunuch által levágott állat húsból esznek?⁸⁴ A nőknek befedett vagy fedetlen fővel kell-e a templomban tartózkodniuk?⁸⁵ Egy laikusnak napjában hányszor kell imádkoznia?⁸⁶ Mikor tilos áldozáshoz járulni?

70 Dujčev 1965. 138.

71 Dujčev 1965. 139.

72 *Responsa* 106.

73 *Responsa* 7.

74 *Responsa* 9.

75 *Responsa* 14–15.

76 *Responsa* 15–16.

77 *Responsa* 17.

78 *Responsa* 41.

79 *Responsa* 38.

80 *Responsa* 53.

81 *Responsa* 54.

82 *Responsa* 55.

83 *Responsa* 56.

84 *Responsa* 57.

85 *Responsa* 58.

86 *Responsa* 61.

Áldozhat-e, akinek orrán vagy száján folyik a vér?⁸⁷ A gyermek születése után hány nappal léphet be egy asszony a templomba?⁸⁸ Meg kell-e tartani, vagy el kell úzni a nő papot?⁸⁹ A házasságtörésben bűnös papnak van-e joga áldoztatni vagy sem?⁹⁰ Mi a teendő akkor, ha valakit imádkozás közben ér az ellenség támadásának híre, és már nincsen ideje az imádságot befejezni?⁹¹ Hogyan kell eljárni azokkal szemben, akik fellázadtak a kereszténység ellen, ám hajlandók önkéntesen vezekelni, amit viszont a görög papság megtiltott nekik?⁹² Bűnnek számít-e, ha egy özvegyet arra kényszerítenek, hogy apáca legyen?⁹³ Szabad-e a pogánként elhunyt szülőkért imádkozni?⁹⁴ Vadászhat-e egy keresztény egy pogánnyal közösen, illetve ehét-e egy keresztény az ilyen módon közösen elejtett állat húsából?⁹⁵ El szabad-e temetni az öngyilkosokat, és szabad-e értük áldozatot bemutatni?⁹⁶ El lehet-e temetni a keresztényeket a templomban?⁹⁷ Haza kell-e szállítani azokat, akik a csatában estek el, ha ezt szülei és bajtársai meg akarják tenni?⁹⁸ Kiknek szabad alamizsnát adni?⁹⁹ Kell-e erőszakot alkalmazni azzal a pogánnyal szemben, aki vonakodik felvenni a kereszténységet?¹⁰⁰ Mit kell tenni a birtokukban levő mohamedán könyvekkel?¹⁰¹ Milyen eljárást kell követni azokkal szemben, akiket olyan zsidók kereszteltek meg, akikről nem tudták megállapítani, hogy maguk keresztények-e?¹⁰² Mit kell tenni azokkal, akik engedély nélkül prédikálnak?¹⁰³

Több kérdés vonatkozik az egyházi ünnepekre és a böjti időszakokra.¹⁰⁴ Szabad-e a nagyböjtben is viselni a kereszt jelét,¹⁰⁵ és naponta áldozni?¹⁰⁶ Lehet-e szombaton és vasárnap bármiféle munkát végezni,¹⁰⁷ mely apostolok, vértanúk, hitvallók és szüzek ünnepnapján kell a szolgai munkától tartózkodni?¹⁰⁸ Szabad-e a szentek ünnepnapjain és a nagyböjtben törvénykezni és halálos ítéletet hozni?¹⁰⁹ Vasár- és

87 *Responsa* 65.

88 *Responsa* 68.

89 *Responsa* 70.

90 *Responsa* 71.

91 *Responsa* 74.

92 *Responsa* 78.

93 *Responsa* 87.

94 *Responsa* 88.

95 *Responsa* 91.

96 *Responsa* 98.

97 *Responsa* 99.

98 *Responsa* 100.

99 *Responsa* 101.

100 *Responsa* 102.

101 *Responsa* 103.

102 *Responsa* 104.

103 *Responsa* 105.

104 Dujčev 1965. 140.

105 *Responsa* 8.

106 *Responsa* 9.

107 *Responsa* 10.

108 *Responsa* 11.

109 *Responsa* 12; 45.

ünnepnapokon, valamint a nagyböjtben szabad-e – természetesen csak akkor, ha a szükség megköveteli – utazni, illetve csatázni?¹¹⁰ Szabad-e a nagyböjt idején vadászni,¹¹¹ játszani és szórakozni,¹¹² valamint házasodni és lakomákat tartani?¹¹³ Mi a teendő azzal, aki a nagyböjt idején feleségével közösült,¹¹⁴ megengedett-e, hogy vasárnap a házaspár házastársi kötelességüknek tegyenek eleget?¹¹⁵ Hány alkalommal szabad egy évben a keresztséget kiszolgáltatni?¹¹⁶ Mely időszakokban kell a húsevéstől tartózkodni,¹¹⁷ lehet-e a keresztlő napján húst enni, valamint a keresztelés után hány napon át kell lemondani a húsról,¹¹⁸ végül pedig szabad-e kora reggel étkezni?¹¹⁹

Nem kevésbé érdekesek azok a kérdések, amelyekből közvetve számos adalékot nyerhetünk az ősi bolgár vallás- és hiedelemvilágról, valamint az életmódról és a jogrendről. A bolgárok dinamisztikus-manaisztikus hitvilágára, vagyis az emberekben és állatokban lakozó – leggyakrabban a fejben lokalizált és a vér által hordozott – személytelen és misztikus életerőbe vetett hitre következtethetünk az arra vonatkozó kérdésből, hogy a nem késsel levágott, hanem egyszerűen agyonütött állatokat meg szabad-e enni.¹²⁰ Nagy valószínűséggel ugyanezen képzetkör-ről vall azon kérdés is, hogy viselhetik-e továbbra is a vászonból font, turbánszerű – a görögök által különösképpen a templomban tiltottnak ítélt – fejfedőjüket,¹²¹ valamint hogy mivel helyettesítsék az eddig a csatákban zászlóként használt lófarkat,¹²² lévén hogy a primitív népek felfogása *manát* tulajdonított bizonyos állatok farkának.¹²³ Hasonló elképzelésekből táplálkozhatott a gyógyító hatással felruházott, még a pogányság idején talált követ illető kérdés is.¹²⁴ Tabunak számított a *consulta* szerint bizonyos állatok és madarak megevése,¹²⁵ szintén tabuisztikus képzetek miatt kérdezték meg a pápát, hogy a gyermek születését követően meddig nem mehetnek a nők templomba,¹²⁶ és meddig nem érintkezhetnek velük férjeik.¹²⁷ Azon kérdés, hogy a nők fedett vagy fedetlen fővel tar-

110 *Responsa* 36; 46.

111 *Responsa* 44.

112 *Responsa* 47.

113 *Responsa* 48.

114 *Responsa* 50.

115 *Responsa* 63.

116 *Responsa* 69.

117 *Responsa* 4.

118 *Responsa* 69.

119 *Responsa* 60.

120 *Responsa* 91.

121 Beševliev 1981. 358.

122 *Responsa* 71.

123 Beševliev 359.

124 *Responsa* 62. Vö. Vámbéry 1879. 249.

125 *Responsa* 43.

126 *Responsa* 68.

127 *Responsa* 64.

tózkodhatnak-e a templomban,¹²⁸ a haj, különösen a hosszú haj számos példából ismert tabuisztikus voltából eredhetett.¹²⁹ A kereszténységet felvenni vonakodó és bálványoknak áldozó – az áldozat a *Responsa* tanúsága szerint bizonyos esetekben a termés zsongéje¹³⁰ volt¹³¹ – pogány alattvalók szankcionálása felől nemkülönben érdeklődött a követség a pápánál,¹³² illetve arról is, hogy a betegek a továbbiakban is viselhetnek-e a nyakukban bizonyos amuletteket, amelyeknek gyógyító hatást tulajdonítottak.¹³³ A harcra és utazásra alkalmas és alkalmatlan napok képzetét, valamint az ezekhez kapcsolódó mágikus szertartásokat – varázsigéket és táncokat – illetően szintén feltettek a pápának néhány kérdést, nevezetesen hogy ezen gyakorlat beilleszthető-e a keresztény hitre tért nép életébe,¹³⁴ amelyekre természetesen nemleges feleletet kaptak.¹³⁵ A pogány hitvilágban az öngyilkosok haláluk után általában ártó szellemekké válnak, s hogy meggátolják őket a visszatérésben, általában nem részesítették őket a bevett szertartásoknak megfelelő, illetve bizonyos esetekben semmilyen temetésben, nem véletlen tehát, hogy a kérdések között helyet kap az is, hogy el kell-e temetni az öngyilkosokat, valamint hogy kell-e értük bármiféle *sacrificium*ot bemutatni.¹³⁶ A természetes halállal elhunytakat illő tiszteletadással temették el, síremléket emelve föléjük, a csatában elesettek tetemét pedig hazaszállították.¹³⁷ Az ősi vallást azonban nem sikerült a keresztény térítésnek azonnal felszámolnia – a tényt, hogy számos helyen ellenállásba ütközött a misszió, egyértelműen jelzi a követség elküldése előtt röviddel lezajlott pogánylázadás, amelynek leverése során Borisz ötvenkét előkelőt végeztetett ki¹³⁸ –, amint erre a *Responsa*ban is olvashatunk utalást.¹³⁹

A *Responsa* számos utalást tartalmaz a bolgárok kereszténység előtti életmódjára és szokásjogára, így például egyértelműen kiderül, hogy a poligámia bevett gyakorlat volt, máskülönben nem kérdezték volna meg a pápától, hogy egyidejűleg lehet-e egy férfinak két felesége.¹⁴⁰ Szokásban volt, hogy a házasságkötés előtt a vőlegény hozomány gyanánt arany- és ezüsttárgyakat, ökröket, lovakat és

128 *Responsa* 58.

129 Ennek kapcsán elegendő Sámson ószövetségi történetére és a római *flamen Dialis* életét szabályozó normákra asszociálni – az utóbbihoz bővebben lásd Brelich 1972. 17–21.

130 Vö. Nilsson 1911. 71. A *Responsa* nem szól erről, egyebünnen azonban tudunk róla, hogy a bolgárok körében szokásban voltak az állat-, illetve kivételesen az emberáldozatok is – vö. Beševliev 1981. 386.

131 *Responsa* 89.

132 *Responsa* 41.

133 *Responsa* 79. Vö. Bertholet 1926. 315–317.

134 *Responsa* 34; 35.

135 Beševliev 1981. 382–384.

136 *Responsa* 98. Vö. Hirzel 1908. 75.

137 *Responsa* 100.

138 Runciman 1930. 105.

139 *Responsa* 18. Thessaloniké vidékén még a 10. században is éltek pogány bolgárok – vö. Beševliev 1971. 37–41.

140 *Responsa* 51.

egyéb értékes javakat magába foglaló ajándékot adott a menyasszonynak.¹⁴¹ Férje halála után az özvegy nem mehetett újra férjhez – s hogy ezt mindenképpen meggátolják, akár erőszakkal is arra kényszerítették, hogy apácaként élje le hátralevő életét¹⁴² –, viszont feltehetően bevett gyakorlat volt, hogy a megözvegyült férfi ismét megnősült, hiszen a *consulta* között található egy ennek a gyakorlatnak a fenntarthatóságára irányuló kérdés is.¹⁴³ A vallási képzetekről hírt adó *consulta* sorában már említettük, hogy a bolgárok vászonból készült, turbánszerű fejfedőt hordtak,¹⁴⁴ másik jellegzetes ruhadarabjuk a feltehetően leginkább nadrághoz hasonlító, férfiak és nők által egyaránt viselt *femoralia* volt.¹⁴⁵ A bolgár jogrend fejlődése döntő fordulatot vett a kereszténység felvételével, ám a *Responsa* az ezt megelőző időszak szokásjogáról fontos információkat szolgáltat. A tulajdonostól megszökött rabszolgát, amennyiben elfogták, súlyos büntetéssel sújtották,¹⁴⁶ különben az urát megrágalmazó rabszolgát,¹⁴⁷ ám a szankció mibenlétéről nem árulnak el többet a források.¹⁴⁸ Hasonlóképpen súlyos, ám számunkra ismeretlen büntetéssel szankcionálták, ha egy szabad ember elmenekült hazájából,¹⁴⁹ ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az ország határát szigorúan őrizték, a kötelességét elmulasztó, és akár szabad ember, akár pedig rabszolga számára a menekülést lehetővé tevő határőrt halállal büntették.¹⁵⁰ Halállal lakolt a rokongyilkos,¹⁵¹ hasonlóképpen súlyos, feltehetően minősített halálbüntetéssel sújtották azt, aki bajtársát megölte,¹⁵² akit idegen asszonnyal házasságtörésen értek.¹⁵³ Szankcionálták a gondatlanságból elkövetett emberölést,¹⁵⁴ a lopást¹⁵⁵ – ha egy lopással vagy rablással vádolt alattvaló nem volt hajlandó beismerni bűnét, a bíró fizikai erőszakkal is kikényszeríthette belőle a vallomást¹⁵⁶ – és az emberrablást,¹⁵⁷ büntették azt, aki mást kasztrált,¹⁵⁸ aki hamis vádat emelt,¹⁵⁹ és aki másnak halálos mérget adott.¹⁶⁰ Az elhagyás – esetlegesen *eo ipso* is beálló – büntetése fenyegette

141 *Responsa* 49.

142 *Responsa* 87.

143 *Responsa* 3.

144 *Responsa* 66.

145 *Responsa* 59. Vö. Beševliev 1981. 396.

146 *Responsa* 21.

147 *Responsa* 97.

148 Vö. Beševliev 1981. 414.

149 *Responsa* 20.

150 *Responsa* 25.

151 *Responsa* 24; 26; 29.

152 *Responsa* 27.

153 *Responsa* 28.

154 *Responsa* 30.

155 *Responsa* 31.

156 *Responsa* 86.

157 *Responsa* 32.

158 *Responsa* 52.

159 *Responsa* 84.

160 *Responsa* 85.

a férjükkel rosszul bánó, házasságtörő és férjüket megrágalmazó asszonyokat.¹⁶¹ A lázadást halállal büntették, amely büntetés nem csupán az elkövetőket, hanem azok családját is sújtotta.¹⁶²

Több igen lényeges kérdés vonatkozik az egyházszerkezetre is. Rendelhető-e a bolgár egyház élére pátriárka,¹⁶³ ki szenteli fel a pátriárkát,¹⁶⁴ valójában hány pátriárka van,¹⁶⁵ és melyik pátriárka áll a római pápa után az egyházi hierarchiában a második helyen,¹⁶⁶ végül pedig igaz-e a görögök azon állítása, miszerint a krizmát kizárólag az ő hazájukban készítik, és onnan viszik el a világon mindenüvé?¹⁶⁷ Megkülönböztetett figyelmet érdemel a pátriárka rendelésére vonatkozó kérdés azon aspektusa, hogy ebben Borisz azon törekvése nyilvánult-e meg, hogy országa számára önálló pátriárkátus felállítását érje el,¹⁶⁸ vagy pedig pusztán informálódni kívánt-e az egyházi hierarchia felépítése felől.¹⁶⁹ Az előbbi alternatíva valószínűbbnek tűnik, hiszen a pátriárka rendelésével a bolgár egyházat az uralkodó teljességgel függetleníthette volna Bizáncból, és jóval kevésbé lett volna szigorú és szoros alávetettsége a római egyháznak.¹⁷⁰ A pápa azonban igen diplomatikusan kitért Borisz kérése elől, és a pátriárkai méltóság elnyerésének még a lehetőségét sem említve a bolgár egyház élére a jövőre nézve érsek állítását helyezte kilátásba, természetesen csak arra az esetre, ha követeitől megfelelő jelentést kap a kereszténység bulgáriai állapotáról.¹⁷¹

IV. A bolgár egyházszerkezet kialakulása

Miklós pápa a levéllel és a térítési munkájával egyidejűleg foglalkozni kezdett az önálló bolgár egyházszerkezet kialakításának kérdésével. 860-ban Phótios konstantinápolyi pátriárka – az öt pátriárka között bevett, addigi gyakorlatnak megfelelően – saját, némiképp vitatott választásának elismerését kérte Miklós pápától, aki hozzájárulásának megadását az Illyricumra és Thessalonikére, vagyis jóformán az egész, Bulgáriát is magába foglaló Balkánra vonatkozó pápai igények elismerésétől tette függővé.¹⁷² Noha Phótios 862 márciusáig hajlandónak mutatkozott e követelésnek eleget tenni, a pápa egy 863-ban Rómában megtartott zsinaton

161 *Responsa* 96.

162 *Responsa* 17.

163 *Responsa* 72.

164 *Responsa* 73.

165 *Responsa* 92.

166 *Responsa* 93.

167 *Responsa* 94.

168 Runciman 1930. 110.

169 Dujčev 1965. 142.

170 Hergenröther 1867. II. 650.

171 Obolensky 1999. 116.

172 Dvornik 1963. 91. skk.

megfosztotta méltóságától, és *excommunicatio*val is megfenyegette – feltehetően nagyobb engedékenységet várt Phóios utódjától, Ignatiostól a Balkán kérdésében.¹⁷³ Miklós pápa a bolgár misszió tekintetében azon meggyőződésből indult ki, hogy a Balkán területe közvetlenül a pápa fennhatósága alá tartozik – nem ordinálta ugyan a Borisz által kért pátriárkát Bulgáriába, csupán egy, ám Bizánctól független érsekség felállítását helyezte kilátásba.¹⁷⁴ A Portói Formosus – a későbbi pápa (891–896) – és Populoniai Paulus vezetésével Bulgáriába útnak indított küldöttség kezdte meg a térítő munkát.¹⁷⁵

Német Lajos, akit a bolgár követség Regensburgban felkeresett, szintén ígéretet tett arra, hogy misszionáriusokat küld Bulgáriába, ám az előkészületek elhúzódtak, s a frank küldöttség csak 867 tavaszán érkezett meg Ermenich passauai püspök vezetésével a Balkánra, ahol a római térítők már őket megelőzve téríteni, prédikálni és kereszteni kezdtek.¹⁷⁶ Ermenich súlyosan csalódván reményben bevarta Német Lajos engedélyét, és visszatért Passaubá¹⁷⁷ – a bolgár misszió kapcsán megmutatkozó ellentét feltárta a pápaság és a Keleti-Frank Birodalom közötti feszültségeket.¹⁷⁸ Phótiós azonban nem volt hajlandó eltérni a hatalmi szférájába történt római beavatkozást, s ezért egy 867-es konstantinápolyi zsinaton letétette I. Miklós pápát, amiről a pápa már – időközben bekövetkezett halála miatt – nem értesült.¹⁷⁹ Még ugyanabban az esztendőben azonban a *basileus*, III. Mikhaél meggyilkolása és Phótiós letétele teljességgel megváltoztatta a politikai konstellációt, s I. Miklós pápa Bulgáriával kapcsolatos tervei halála után megvalósulni látszottak – a krízis annak kapcsán bontakozott ki, hogy Róma nem tartotta be Miklós pápának az önálló bolgár érsekség megalakítására tett ígéretét.¹⁸⁰ Borisz fejedelem azzal a kéréssel fordult II. Adorján pápához (867–872), hogy tegye meg Formosust Bulgária érsekévé, ám a pápa arra hivatkozva, hogy Formosust mint püspököt nem utalhatja egy másik egyházmegyébe, nem tett eleget ezen igénynek – a tényleges ok nagy valószínűséggel a Formosus-ellenes klikk Rómában a pápára gyakorolt befolyása lehetett.¹⁸¹ Hasonlóan járt Marinus diakónus is, akiből utóbb pápa lett (882–884), a bolgárok érsekévé történő kinevezése azonban II. Adorján ellenállása miatt meghiúsult; a pápa által érseknek ajánlott Sylvester diakónust pedig Borisz fejedelem utasította vissza.¹⁸² A személyes ellentétek mellett minden bizonnyal nagy szerepet játszott a pápa vonakodásában, hogy megakarta tartani Rómának a Balkán feletti közvetlen fennhatóságát, amit az érsekség

173 Dopsch 1987. 325.

174 *Responsa* 72; 73.

175 Grotz 1970. 101. skk.

176 *Annales Fuldenses a.* 866; 867.

177 *Annales Fuldenses a.* 867

178 Dopsch 1987. 326.

179 Dvornik 1963. 91. skk.

180 Dopsch 1987. 326.

181 Grotz 1970. 230. sk.; Dümmler 1887–1888. II. 192. sk.

182 Grotz 1970. 209. sk.

felállítása nagyban korlátozott volna – a pápaság ezért nem arathatta le e vidéken végzett missziós politikájának gyümölcseit.¹⁸³

A római egyházban csalódott Borisz fejedelem I. Basileioshoz (867–886) és Ignatios pátriárkához fordulva helyreállította kapcsolatait Bizánccal, amit a 869/70-es konstantinápolyi zsinat tett hivatalossá. A zsinat egyik utolsó ülésén – a római küldöttek kizárásával – Bulgáriát a Konstantinápolyi Pátriárkátus alá sorolták be, s Ignatios hamarosan egy érseket és több püspököt ordinált a bolgárok számára.¹⁸⁴ Borisz kiutasította országából a római misszionáriusokat, s Bulgária – immáron önálló érsekségként – ellenállt VIII. János pápa (872–882) későbbi kísérleteinek, amelyekkel megpróbálta az országot Róma számára visszanyerni.¹⁸⁵

Következtetések

Bulgária Borisz fejedelem alatt elkezdődött misszionálása során – akárcsak a morvák körében térítést végző Metód sorsának alakulása¹⁸⁶ – az egymással rivalizáló Róma és Bizánc, valamint a Keleti-Frank Birodalom nagyhatalmi politikájának szolgált játéktérül. A bolgároknak a bizánci hegemoniától való félelme, valamint I. Miklós pápa agilitása és *Responsája* miatt jobb esélyekkel induló római egyház azonban néhány év leforgása alatt elvesztette az e téren szerzett előnyét, mivel I. Basileios és Phótios utódja, Ignatios pátriárka hajlandó volt Bulgáriát önálló érsekség rangjára emelni, amit I. Miklós és II. Adorján pápa mindvégig vonakodott megtenni.

Irodalom

ANGELOV, D. 1980. *Die Entstehung des bulgarischen Volkes*. Berlin.

BERNHARD, L. 1987. Die Rechtgläubigkeit der Slawenmissionare aus römischer Sicht. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien.

BERTHOLET, A. 1926. Amulette und Talismane. In: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen.

BEŠEVILIEV, V. 1971. Zur Frage der slavischen Einsiedlungen im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. In: *Serta slavica in memoriam A. Schmaus*. München.

183 Dopsch 1987. 327.

184 Dvornik 1963. 132. skk.

185 Dvornik 1963. 210. skk.; Runciman 1930. 120. sk.; Dopsch 1987. 328.

186 Wolfram 1979; Störmer 1987. 207. sqq.; Richter 1985. 283. sqq.; H. Tóth 2003; Bernhard 1987; Löwe 1982; Lošek 1997; Nótári 2000. 93. sqq.; Nótári 2005; Nótári 2007; Nótári 2008.

- BEŠEVLIJEV, V. 1981. *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam.
- BRELICH, A. 1972. Appunti sul Flamen Dialis. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 8.
- BURR, V. 1964. Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Graz.
- BURY, J. B. 1912. *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*. London.
- DOPSCH, H. 1987. Slawenmission und päpstliche Politik – Zu den Hintergründen des Methodios-Konfliktes. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien.
- DUJČEV, I. 1965. Die Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum als Quelle für die ulgarische Geschichte. In: *Medievo Bizantino-Slavo, I*. Roma.
- DUJČEV, I. 1971. Au lendemain de la conversion du peuple Bulgare. In: *Medievo Bizantino-Slavo, III*. Roma.
- DÜMLER, E. 1887–1888. *Geschichte des ostfränkischen Reiches, I–III*. Leipzig, 1887–1888.
- DVORNIK, F. 1926. *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*. Paris.
- DVORNIK, F. 1948. *The Photian Schism*. Cambridge.
- DVORNIK, F. 1963. The Patriarch Photius and the Roman Primacy. *Chicago Studies* 2.
- EMMINGER, K. 1906. *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln I. Zum Andrias basilikos des Nikephoros Blemmydes*. München.
- EMMINGER, K. 1913. *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln II. Die spätmittelalterlichen Übersetzung der Demonicea III. Basileou kephalaia parainetika*. München.
- GROTZ, H.: 1970. *Erbe wider Willen. Hadrian II. (867–872) und seine Zeit*. Wien–Köln–Graz.
- H. TÓTH I. 2003. *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged.
- HEISER, L. 1979. *Die Responsa ad consulta Bulgarorum des Papstes Nikolaus I. (858–867). Ein Zeugnis päpstlicher Hirten Sorge und ein Dokument unterschiedlicher Entwicklungen in den Kirchen von Rom und Konstantinopel*. Trier.
- HERGENRÖTHER, J. 1867. *Photius, Patriarch von Konstantinopel, I*. Regensburg.
- HIRZEL, R. 1908. Der Selbstmord. *Archiv für Religionswissenschaft* 11.
- KOSZTOLNYIK Z. 1997. Róma és a területi egyház küzdelme a közép Duna-medencében a 9. század folyamán. *Aetas* 2–3.
- KRUMBACHER, K. 1897. *Geschichte der byzantinischen Literatur*. München.
- LOŠEK, F. 1997. *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. MGH Studien und Texte 15. Hannover.
- LÖWE, H. 1982. Cyrill und Methodius zwischen Byzanz und Rom. *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo* 30.

- LÖWE, H. 1987. Ermenrich von Passau, Gegner des Methodios. Versuch eines Persönlichkeitsbildes. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien.
- MONGE ALLEN, E. 2010. El primado romano como garantía de autonomía política e integridad cultural en el caso de Bulgaria 866–870. *Revista Electrónica Historias del Orbis Terrarum* 4.
- NIELSSON, M. P. 1911. *Primitive Religion*. Tübingen.
- NORWOOD, F. A. 1946. The Political Pretensions of Pope Nicolas I. *Church History* 15.
- NÓTÁRI T. 2000. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Aetas* 3.
- NÓTÁRI T. 2005. *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged.
- NÓTÁRI T. 2007. *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szeged.
- NÓTÁRI T. 2008. *Show Trials and Lawsuits in Early-Medieval Bavaria*. Rechtsgeschichtliche Vorträge 53. Budapest.
- NÓTÁRI T. 2013. *Római jog*. Szeged.
- OBOLENSKY, D. 1999. *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest.
- OSTROGORSKY, G. 2001. *A bizánci állam története*. Budapest.
- PERELS, E. (ed.) 1925. Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum. In: *MGH Epistolae Karolini aevi, IV. tom. VI*. Berolini.
- PÖTSCHER, W. 1988. Flamen Dialis. In: *Hellas und Rom*. Hildesheim.
- RICHTER, M. 1985. Die politische Orientierung Mährens zur Zeit von Konstantin und Methodius. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn, I*. Wien.
- ROSE, H. J. 1948. *Ancient Roman Religion*. London.
- ROSE, H. J. 1951. Numen and mana. *Harvard Theological Review* 44.
- RUNCIMAN, S. 1930. *A History of the first Bulgarian Empire*. London.
- STÖRMER, W. 1987. Zum Problem der Slawenmission des Bistums Freising im 9. Jahrhundert. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien.
- SZÖLLÖSI J. 2014. Bizánc és a Balkán: integrációs tényezők, stratégiák, struktúrák. *Belvedere Meridionale* 1.
- VALETTAS, N. 1864. *Phótiou tou sophótatou kai hagiótatou patriarkhou Kónstantinoupoleós Epistolai*. London.
- VÁMBÉRY, H. 1879. *Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes*. Leipzig.
- WAGENVOORT, H. 1956. *Roman Dynamism. Studies in Roman Literature, Culture and Religion*. Leiden.
- WOLFRAM, H. 1979. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien.